

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/73>

НАЛЕЖНА МОТИВАЦІЯ ЯК ПОКАЗНИК ЯКІСНОГО РІШЕННЯ PROPER MOTIVATION AS AN INDICATOR OF A QUALITY JUDGMENT

**Григор'єва В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри спеціально-правових дисциплін
Донецький державний університет управління**

**Авдєєв О.В., студент I курсу магістратури
факультету права і публічного управління
Донецький державний університет управління**

Стаття присвячена дослідженню правової природи мотивації рішення суду та вивченню сучасних тенденцій щодо змісту та обсягів мотивування рішення на досягнення завдань судочинства, а саме справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів, юрисдикційно віднесених до відповідного виду судочинства (ст. 2 ЦПКУ, 2 ГПКУ, 2 КАСУ).

У роботі досліджується історичне становлення вимоги обґрунтування рішення суду шляхом наведення мотивів та міркувань щодо висновку суду. Зокрема, проаналізовано співвідношення понять «мотив» та «мотивувальна частина» і встановлено, що вони не є тотожними, оскільки «остання є частиною процесуальної форми рішення суду, а мотив є характеристикою його змісту. Важливим складником дослідження є сучасне розуміння мотивації рішення суду за європейськими і національними стандартами та тенденції їх реалізації у правозастосовній діяльності.

Аналізуються правові оцінки цього питання європейськими інституціями, метою яких є забезпечення одноманітності застосування конвенційних засад на формування та дотримання мінімальних стандартів мотивування рішення суду, оскільки якість судового рішення напряму залежить від якості його обґрунтування, зокрема мотивування й аргументації. Відзначено, що обсяги мотивування рішення залежать від багатьох факторів, а саме: характеру рішення, аргументів, наведених сторонами, а також від правових положень, судової практики та практик прийняття рішень на національному рівні.

Структурно-логічна побудова мотивувальної частини та змістовне її наповнення за національним процесуальним законодавством вимагає від суду надання мотиваційної оцінки, крім іншого, «кожного аргументу, наведеного учасниками справи». Тим самим українське законодавство встановлює більш жорсткі (високі) стандарти обсягів мотивування висновків суду щодо предмету спору, доказів та надання їх правової кваліфікації.

Отже, дотримання якісних характеристик мотивування рішення суду, сформованих європейськими і національними інституціями, є однією із складових частин реалізації принципу верховенства права та можливістю суспільству відчувати, «яким чином функціонує система», а також, що залишається актуальним для українського суспільства, поверненням довіри до правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, рішення суду, мотивувальна частина, мотив, правова аргументація, обґрунтування.

This article investigates the legal nature of the motivation of the court decision and current trends in the content and scope of motivation of the decision to achieve the tasks of justice, namely fair, impartial and timely resolution of disputes which are referred to the relevant type of proceedings according to the competence of the court (Art. 2 the Civil Procedure Code of Ukraine, Art. 2 the Commercial Procedure Code of Ukraine, Art. 2 The Code of Administrative Procedure).

The article examines the historical formation of the requirement to substantiate a court decision by giving reasons and considerations for the judgment. In particular, the relationship between the concepts of "motive" and "motivational part" is analysed and found that they are not identical, so the latter is part of the procedural form of the court decision, in its turn, the motive is a characteristic of its content. An important component of the study was a modern understanding of the motivation of court decisions according to European and national standards and trends in their implementation in law enforcement.

Legal assessments of this issue carried out by European institutions are analysed. The purpose of them is to ensure uniform application of convention principles for the formation and compliance with minimum standards of motivation of court decisions, as the quality of court decisions directly depends on the quality of its justification, including motivation and reasoning. It is noted that the motivation for the decision depends on many factors, namely: the nature of the decision, the arguments put forward by the parties, as well as legal provisions, case law and decision-making practices at the national level.

The structural and logical construction of the motivational part and its content under the national procedural law requires the court to provide a motivational assessment, among other things, for "every argument put forward by the parties to the case". Thus, the Ukrainian legislation sets stricter (high) standards for the full and complete motivation of court conclusions on the subject of the dispute, evidence and providing their legal qualifications.

Thus, compliance with the qualitative characteristics of the motivation of court decisions formed by European and national institutions is one of the components of the rule of law and the ability for the society to guess "how the system works" and what remains relevant for Ukrainian society – restoring trust in justice.

Key words: justice, court decision, motivational part, motive, legal argumentation, substantiation.

Діяльність суду щодо розгляду та розв'язання спорів завершується ухваленням рішення, яке підводить підсумок проведеної роботи щодо дослідження спірних відношень та захисту правомочності суб'єктів права. За своїм змістом рішення сумує результат судової діяльності та містить відповідь суду за суттю заявлених вимог. Певним чином рішення відображає зміст судової діяльності у певний

момент його розвитку та є фіксацією діяльності суду у певний умовно обмежений момент. Тому рішення характеризується не тільки загальним, що становить судову діяльність загалом, а й особливостями, які притаманні йому в обмежений у часі момент – завершення розгляду спору по суті.

В юридичній літературі під час визначення юридичної природи судового рішення питання його мотивування

останнім часом усе частіше стає предметом обговорення. Елементи оціночного судження в рівному ступені властиві судовому рішення, незалежно від виду судочинства, характеру справи, та цілком пов'язані з необхідністю надати ґрунтовну відповідь щодо фактів, подій чи дій, доказів на них, їх співвіднесення за певними критеріями й стандартами «якісного судового рішення».

Теоретичні основи правової природи судового рішення розроблялися вченими радянського періоду: М.Г. Авдюковим, М.А. Вікут, С.І. Вільнянським, М.А. Гурвичем, Л.М. Завадською, Н.Б. Зейдером, П.В. Логіновим, П.А. Лупинською, Н.О. Чечиною та іншими. Наукові праці за вказаною проблемою опубліковані у радянський період, тобто до утворення сучасної судової системи та реформи процесуального законодавства. Розвиток національного процесуального права останніх часів демонструє максимальну наближеність до європейських та світових стандартів, що цілкомовно відповідає сучасним інтеграційним процесам та вимогам суспільства щодо забезпечення доступності правосуддя та «повернення довіри» до нього.

Сучасні наукові дослідження правової природи судового рішення відбуваються, так би мовити, за різними векторами. Зокрема, за видами судочинства: в цивільному – у працях науковців І.В. Андроніна, Р.О. Гавріка, І.О. Колотилової, Г.В. Фазікош; в адміністративному – О.В. Джафарової, Я.П. Синицької, М.І. Труш, Е.Ю. Швед; у господарському – В.В. Григор'євої, О.В. Кот. Важливий вектор дослідження за напрямом реалізації судової нормотворчості, зокрема щодо судової практики та судового прецеденту, знайшов розвиток у працях Т.М. Анакіної, О.Р. Дашковської, К.Ю. Ісмайлової, Н.В. Стеценка та інших. Окремо слід відзначити наукові та практичні здобутки правників М.І. Козюбри, П.М. Рабіновича, О.М. Юркевича у розвитку теорії юридичної аргументації та її втілення під час здійснення правосуддя.

Автори цього дослідження ставлять за мету визначити значущість мотивування рішення суду на досягнення завдань судочинства. Зумовлено це тим, що рішення суду за змістом акумулює у собі встановлення суспільних відносин і фактів, які були досліджені, надання їм оцінки та юридичної кваліфікації, що у сукупності впливає на зміст відповіді суду – резолюцію.

На наш погляд, правильність рішення залежить не тільки від повного з'ясування обставин справи, використання норм матеріального права, правильного розв'язання справи за суттю, але й від того, як складений та викладений процесуальний документ, наскільки відповідає вимогам закону його зміст. Рішення суду як процесуальний документ відображає зовнішню форму виразу судження суду безвідносно до його змісту, оформлюється як акт правосуддя, як і інші вказівки суду, які викладені у рішенні, носитиме поінформований і роз'яснювальний характер та демонструє учасникам спору, «що вони були почуті» [1, § 30]. Як процесуальний акто-документ рішення являє собою засіб документально-словесного закріплення суті рішення. Зміст рішення тісно пов'язаний з його суттю, що зазначалося ще у працях дореволюційних російських учених. Під змістом розумілося: визнано чи ні зазіхання позивача, чи підлягає задоволенню або, навпаки, у задоволенні позову треба відмовити, тобто розв'язання у змісті всіх вимог, які заявлені за суттю справи [2].

За передбаченим процесуальним законодавством зміст рішення, мотивувальна частина є найбільш складною частиною рішення суду, через те що вона пов'язана з питанням мотивування (аргументації) рішення суду. Не викликає сумніву положення, що рішення суду повинно бути обґрунтованим, але у цьому питанні можна зазначити такі аспекти: перший пов'язаний із тим, що розуміється під мотивуванням рішення суду, другий – що є аргументацією, третій – чи можна розглядати умотивованість й аргументованість як самостійні вимоги поряд із обґрунтованістю, чи вони є її складовими частинами.

У сучасній літературній мові термін «мотивувати» означає наводити мотиви, що пояснюють, виправдовують певні дії, вчинки тощо; обґрунтовувати [3]. Авторі теоретичних робіт про радянський процес визначають мотивування процесуальних рішень як систему мотивів, що наводиться суддями на обґрунтування висновків, які містяться в цьому рішенні [4, с. 159].

Мотив – поняття багатоаспектне, що має декілька значень, мотиваційна сфера є складним утворенням. У психології мотив становить собою спонукання до діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб суб'єкта. У роботах із соціальної психології під мотивом розуміють соціально-психологічне ставлення людини до різних сторін об'єктивної дійсності, тобто ті причини, які є основою вибору її дій і вчинків. Важливим є те, що мотивація людини (особистості) як члена суспільства залежить від стійких домінуючих мотивів поведінки, інших особливостей, що допомагають чи заважають реалізувати мотиви, та характеризує, наскільки вона занурена у суспільні відносини, зокрема, яким чином «як система відбивається в її індивідуальній свідомості». [5]

Відштовхуючись від загальноновизначених тлумачень, можна сформулювати та запропонувати процесуально-правове поняття мотиву. У зв'язку з цим, на наш погляд, доцільно розрізняти мотиви, які лежать в основі внутрішнього переконання суб'єктів процесу і по суті є соціально-психологічними, а також мотиви, які є елементами судового рішення. Процесуально-правові мотиви як елементи судового рішення є сукупністю доказів та аргументів, які наводяться суддями для підтвердження правильності своїх висновків у справі. Їх значущість полягає в тому, що вони виражають знання і «внутрішню переконаність» суддів із питань, які підлягають вирішенню у рішенні.

Формування вимоги умотивованості рішення суду відбувалося поступово. Так, зокрема, Статутом цивільного судочинства передбачалося, що рішення повинно містити у собі: «1) наведення вимог учасників тяжби і висновки Прокурора, якщо вони були надані; 2) міркування суду з наведених обставин, на яких рішення засноване, та вказівку на закони, якими суд керувався». Саме ці міркування розглядалися як мотиви судового рішення у дореволюційній цивільній процесуальній науці [6, с. 822–827]. У кримінально-процесуальній науці того часу як мотиви розглядалися «соображения, относящиеся к оценке имеющих по делу улик и доказательств», які повинні бути викладені у вирокі [7, с. 248].

Значущості мотивам, які покладені у рішення суду, серйозну увагу приділив В.Л. Ісаченко, який вважав викладення міркувань суду найважливішою та найсерйознішою частиною рішення у кінцевій формі. Науковець вказував, що міркування повинні бути досить повними, ясними та послідовними; не можуть бути припущені ніякі протиріччя як між ними, так і між кінцевими висновками; вони повинні бути узгоджені як з обставинами справи, так і із законами, інакше рішення не буде ґрунтуватися на законі; не повинні згадуватися такі фактичні обставини, які сторонами не вказувалися та не були предметом змагання, але обов'язково повинні містити у собі всі ті основи, за якими суд «уважає или не uważає известное требование стороны», визнає чи не визнає за доказом силу судового доказу. Водночас суд «не связан в свободе проводить в своем решении и такие соображения, которые не были приводимы тяжущимися»; не зобов'язаний критично розбирати кожний наведений сторонами довід, надавати на них відповіді, а також критично розбирати кожний документ [6, с. 105]. Ці висновки В.Л. Ісаченко є актуальними для сучасного судочинства дотепер.

У середині ХХ ст. Д.І. Полумордвинов вказував, що, з одного боку, під мотивами слід розуміти зміст рішення, який викладається у мотивувальній частині його тексту, які стають спонукальною основою, якою керується суд під

час постановлення рішення, безвідносно до того, в якій частині тексту рішення вони викладаються та чи викладаються вони у тексті загалом [8, с. 32].

М.А. Гурвич у дослідженнях висловлював відмінні думки, зокрема у праці «Рішення радянського суду у позовному провадженні» науковець вказував, що мотиви судового рішення охоплюють фактичні основи рішення, оцінку доказів та «правові основи рішення – вказівку на джерела застосованого рішення права та міркування суду з їх тлумачення» [9, с. 111]. Через деякий час науковець частково змінив думку, вказавши, що «фактична основа рішення поділяється на міркування, які становлять оцінку доказів, та встановлення пошукових фактів, тобто того фактичного складу, з яким суд крізь правову основу рішення пов'язує свій кінцевий висновок, цю другу частину фактичної основи прийнято називати мотивами рішення суду» [10, с. 43]. Однак далі автор ставить на одну ланку фактичні основи рішення та мотиви, вказуючи, що «фактичні основи рішення або його мотиви становлять обставини справи, які були встановлені судом» [10, с. 63], замовчуючи про міркування, які складають оцінку доказів. Незважаючи на вказане, можна зробити висновок, що М.А. Гурвич пов'язує поняття мотивів із фактичною основою судового рішення.

Таким чином, можна зробити висновок, що в юридичній науці були висловлені різні думки з приводу мотивів рішення. Так, під мотивами розуміли саму мотивувальну частину рішення, яка містить оцінку доказів, обставин, застосовані закони, висновки, до яких дійшов суд. У цьому разі фактично не розділяють поняття змісту мотивувальної частини та власне мотивів, зокрема «мотиви або мотивувальна частина повинна віддзеркалити фактичні та правові основи судового рішення» [11, с. 59].

Інше розуміння мотивів пов'язують із розумовою діяльністю суду. Мотивами є умовивід суду про наявність або відсутність правовідношення, яке є основою резолютивної частини рішення. Результат цих мотивів – умовивід суду про правовідношення – знаходить відображення у мотивувальній частині рішення господарського суду. П.А. Лупинська вказує, що умотивованість рішення може виражатися у зазначенні встановлених обставин та доказів, на яких базуються виводи, із з'ясуванням, чому одні докази прийняті, а інші – відхилені, а також у фактичній, логічній і правовій аргументації щодо встановлених фактів та їх правової сутності, у наведених доводах, які пояснюють вибір одного з варіантів рішення та його доцільність [4, с. 159–160]. На обов'язковість приведення у рішенні засад суддівського переконання вказував П.Я. Трубников, пояснюючи це застереженням суддів від помилкового розв'язування спору. Обмірковування та формулювання цих засад, їх викладення у мотивувальній частині рішення можуть привести суддю до переконання про помилковість висновків та спричинити їх перегляд. П.Я. Трубников також вважав, що у мотивувальну частину необхідно включити пояснення, чому використана саме ця норма матеріального права під час розв'язання справи [12, с. 57–58].

Ще слід зазначити, що свого часу у процесуальній літературі зверталась увага, що «мотивувальна частина рішення може містити у собі політичні мотиви, бо вмілий, політично розвинутий суддя з'ясовує у судовому засіданні, на окремій конкретній справі, усі ті внутрішні процеси, які відбуваються у нашій країні» [13, с. 54]. У правовій державі, де найважливішою цінністю є права людини, суд не в змозі керуватися ніякими політичними (ідейними, партійними) міркуваннями, що повністю відповідає демократичним принципам відправлення правосуддя та дотримання принципу верховенства права.

Таким чином, учені, досліджуючи вмотивованість, звертають увагу на фактичні засади рішення, пов'язуючи що вимогу з поясненнями суду, доводами, обставинами,

а також на його правову сторону (посилання на закон, його тлумачення). У багатьох дослідників умотивованість, по-перше, пов'язана з рішенням як процесуальним документом, а по-друге, у цьому процесуальному документі відбувається обґрунтування через пояснення суду про те, чому прийняті одні докази та відхилені інші. Мотивування як структурний елемент рішення не може бути зведене лише до форми процесуального рішення, воно одночасно є й характеристикою його змісту, немовби пов'язуючи правові висновки суддів із встановленими в судовому розгляді фактами, які свідчать про наявність чи відсутність обставин, що входять до предмета доказування у справі. Мотивування однаковою мірою характеризує відповідність форми рішення закону і правосудності висновків, до яких суд дійшов у результаті розгляду цієї справи.

Предметом сучасних досліджень все частіше стають питання, пов'язані з межами мотивування рішення суду. Так, використовуючи практику Європейського суду з прав людини, судді, відсилаючи до певного фрагменту рішення, фактично пропонують обмежене трактування, що «не дозволяє з'ясувати, які саме міркування ЄСПЛ мав на увазі» [14].

Прикладом такого посилання можна продемонструвати спробу обґрунтувати відсутність обов'язку суду надавати відповідь (мотиви) на кожний аргумент заявника, посилаючись на рішення ЄСПЛ «Серявін та інші проти України», зокрема §58. Хоча пункт 1 статті 6 Конвенції (995_004) зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент» [15]. На це рішення доволі часто здійснюється посилання у рішеннях судів різних інстанцій, зокрема у постановках Верховного Суду, зокрема у справах № 761/38635/16-ц та № 127/3429/16-ц суд трактував висновок ЄСПЛ як відсутність «вимоги надавати детальну відповідь на кожен аргумент».

Важливим є дослідити повний текст §58 рішення по справі «Серявін та інші проти України». Поряд із вищезазначеним у рішенні вказано, що «міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною залежно від характеру рішення» та має «свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень». Формування вимог щодо меж обґрунтування рішення містяться й в інших справах, на деякі суд посилається у самому рішенні по справі «Серявін та інші проти України», зокрема «Руїс Торіха проти Іспанії» (Ruiz Torija v. Spain), «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland, «Гірвісаарі проти Фінляндії» (Hirvisaari v. Finland). Також слід зазначити, що у рішенні по справі «Олуїч в. Хорватія» [16] у §82 вказано, що «навіть якщо національний суд володіє певною межею розсуду, надаючи перевагу тим чи іншим доводам у конкретній справі та приймаючи докази на підтримку позицій сторін, суд зобов'язаний мотивувати свої дії та рішення».

Тим самим ЄСПЛ встановлює, що проголошені вимоги у ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод щодо обґрунтованості рішення за реалізацією права на справедливий суд має мінімальні стандарти та вказує, що суд повинен у повному обсязі надати мотиви та аргументи в обґрунтування рішення за конкретною справою в межах, визначених національним законодавством.

Доволі суперечливою позицією щодо обґрунтування рішення суду висловлено у Висновку № 11 Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень (пункти 34–50). Так, зазначено, що досягнення якісного рішення можливо у разі якісного та належного обґрунтування, яке базується на обов'язку судді «дати відповідь на аргументи сторін та вказати на доводи, що лежать в основі рішення й забезпечують його правомірність» (п. 35)

та «засвідчувати дотримання суддею принципів, проголошених Європейським судом із прав людини» (п. 37). Однак вже у наступних висновках щодо обсягу обов'язку вказується, що виклад підстав прийняття рішення корегується характеристиками, які «повинні давати відповідь лише на доречні доводи, здатні вплинути на вирішення спору» (п. 39) та «не означає необхідності відповідати на кожен аргумент заявника на підтримку кожної підстави захисту» (п. 41). Поряд із цим робиться похибка, що обов'язок «суду може змінюватися залежно від характеру рішення» та «залежно від правових положень, звичаїв та доктринальних принципів, практик підготовки та представлення рішень у різних країнах» (п. 41) [17].

Тобто у рішеннях ЄСПЛ та Висновках Консультативної ради європейських суддів сформовані європейські стандарти якості судових рішень, зокрема щодо визначення меж (обсягів) його обґрунтування, за повнотою надання відповіді на вимоги й аргументи сторін, що базується на дослідженні питань права (національного, європейського, міжнародного, судової практики та правової догми), застосування яких корелюється національним законодавством. З цього приводу ми цілком підтримуємо автора публікації «Як написати судові рішення: практичні поради», а саме: «посилання на практику ЄСПЛ щодо мінімального конвенційного стандарту мотивування є очевидно нерелевантними з огляду на те, що встановлений ЦПК України стандарт мотивування судових рішень є вищим (суворішим) за мінімальний конвенційний стандарт, визначений усталеною практикою ЄСПЛ» [18].

Вимоги до змісту рішення сформульовані у процесуальному законодавстві, зокрема ст. ст. 265 ЦПКУ, 238 ГПКУ, 246 КАСУ. Визначаючи чітку структурно-логічну побудову всього рішення, значна увага приділяється змістовному наповненню. Зокрема, мотивувальна частина рішення повинна містити, крім зазначення обставин та доказів, які їх підтверджують сторони, вимагає мотивованої оцінки «кожного аргументу, наведеного учасниками справи». За законодавством, спрямованим на стимулювання інвестиційної діяльності у господарському судочинстві, мотивувальна

частина повинна містити «висновок суду про те, яка обставина, що є предметом доказування у справі, визнається судом встановленою або спростованою з огляду на більшу вірогідність відповідних доказів», які «мотиви визнання доказів є більш вірогідними щодо кожної обставини, яка є предметом доказування у справі». Наведене надає можливість стверджувати щодо неприпустимості обмеження мотивації рішення колом доказів та аргументів, які були покладені в основу рішення.

Щодо повноти обґрунтування рішення суду з використання правової догми доречним є наведення виваженої думки П.О. Рабіновича щодо складових частин правового обґрунтування, а саме щодо правового доведення та правового аргументування. Так, кожний компонент вибирається або домінує залежно від доведення «правильності (істинності) фактів, або на переконання у прийнятності, переконливості певної точки зору», тобто «названі мотивація і вмотивованість рішення суду виражаються через аргументацію й аргументованість» [19, с. 14]. Саме крізь аргументацію суд доводить правильність прийнятого рішення, побудованого «за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів» (ст. 86 ГПКУ).

Аналіз вищенаведених суджень про досліджуване правове явище дає змогу зробити висновок, що мотивування однаковою мірою характеризує відповідність форми рішення праву та правосудності висновків, до яких суд дійшов у результаті розгляду цієї справи, які мають чітку процесуальну форму та наповнені змістом. Саме тому важливість послідовних та виважених дій суду, що спрямовані на надання аргументованої відповіді, потребує чіткого та послідовного дотримання вимог, зокрема щодо обсягів (меж) мотивування висновків суду, які покладені в основу резолюції. Тому дотримання європейських та національних стандартів якості рішення виступає однією із процесуальних гарантій досягнення верховенства права, справедливості та можливістю суспільству відчути, «яким чином функціонує судова система».

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» від № 49684/99, 27.09.2001 URL: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/Zastosuvannya-praktyky-Yevropejskogo-sudu-z-prav-lyudyny-.pdf>
2. Энгельман И.Е. Учебник русского гражданского судопроизводства. Юрьев, 1904., 475 с.
3. Словник української мови Академічний тлумачний словник (1970—1980) URL: <http://sum.in.ua/s/motyvuvaty>
4. Лупинская П.А. Решение в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы М.: Юрид. лит., 1976. 168 с.
5. Винославська О.В., Бреусенко-Кузнецов О.А., Зливков В.Л., Апішева А.Ш., Васильєва О.С. Психологія. Навчальний посібник К.: Фірма "ІНККОС", 2005. 351 с.
6. Исаченко В.Л. Гражданский процесс. Практический комментарий на вторую книгу УГС СПб, 1912. Т. IV. 870 с.
7. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – судопроизводство. С.-Пб, 1910 (Цитата по Хрестоматии по уголовному процессу России). М.: Городец, 1999 389 с.
8. Полумордвинов Д.И. Мотивы судебного решения. *Советское государство и право*. 1947. №4. С. 28–35.
9. Гурвич М.А. Решение советского суда в исковом производстве М.: ВЮЗИ, 1955. 128 с.
10. Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы М.: Юрид. лит., 1976. 175 с.
11. Щеглов В.Н. Законность и обоснованность судебного решения по гражданско-правовому спору. Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1958. 88 с.
12. Трубников П.Я. Условия эффективности судебного решения. *Советское государство и право*. 1976, №2 С. 51–54.
13. Гранберг В.Т. Учебник гражданского процесса М., 1940. 219 с.
14. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf
15. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Серявін та інші проти України» N 4909/04 від 10 лютого 2010 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text
16. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Olujić v. Croatia» заява № 22330/05, від 05.02.2009 URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22022001-91144%22>
17. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf
18. Як написати судові рішення: практичні поради URL: <https://www.facebook.com/groups/941768032972998>
19. Рабінович П.О., Дудаш Т.І. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження *Вісник Національної академії правових наук України* № 2 (85) 2016. С. 8–20.